

spomenici kulture

DERVIŠ TAFRO

IZ ISTORIJE ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI DO OSLOBOĐENJA 1945.

Kao i sve napredne ideje u svijetu morala je i ideja o zaštiti spomenika kulture sa mnogo teškoća da utire sebi put do pobjede tako da se i u najkulturnijim zemljama Evrope sa znatnim zakašnjenjem, ponajviše istom u 19. vijeku, pristupilo sistematskoj, na modernim principima zasnovanoj i prema određenim pravnim propisima organizovanoj zaštiti toga dragocjenog kulturnog blaga. Nije onda čudo da se u Bosni i Hercegovini, koja je sve do oslobođenja 1945 živjela u nepovoljnim društvenim i političkim prilikama i na niskom kulturnom nivou, počelo sa sistematskim radom na zaštiti spomenika tek poslije pobjede u oslobodilačkom ratu kada su kod nas stvoreni povoljniji opšti uslovi za uspješan rad na svim sektorima javnog i kulturnog života pa i na polju zaštite spomenika kulture.

U onim našim zemljama koje su već od ranije sačinjavali sastavni dio bivše Austrougarske Monarhije (Hrvatska i Slavonija, Dalmacija, Slove-

nija) bilo je nešto više organizovanog rada na zaštiti spomenika dok je u ostalim našim pokrajinama, pa i u Bosni i Hercegovini, taj rad bio, ukoliko ga je uopšte i bilo, mršav i nesistematski.¹

Ipak bi bilo pogrešno smatrati da i u Bosni i Hercegovini, kako od strane pojedinaca tako i državnih ustanova, nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se nešto učini u tom pogledu. Razumije se da ni rezultati takvih nastojanja, makar bili i dosta skromni, nisu izostali. O tome postoje podaci u arhivi Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a ima ih i u Državnom arhivu za Bosnu i Hercegovinu i drugdje. No pošto jedan dio muzejske arhive nije sačuvan, a Državni arhiv (opšti dio) nije još mogao biti osposobljen za naučno-istraživački rad, to se u ovom članku nije mogao dati cjelovit pregled istorije zaštite spomenika u Bosni i Hercegovini, pa ga treba smatrati samo jednim prilogom za tu istoriju.

TURSKO DOBA

Sve do pred kraj turske vladavine nije ostalo nikakva traga o bilo kakvom radu na zaštiti spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, izuzimajući objekte koji su služili za praktične svrhe (stambene zgrade, hamami, džamije, crkve, utvrđenja, mostovi itd.). Dakle, spomenici iz turske epohe, koji su u Bosni i Hercegovini najmnogobrojniji, služili su svojoj prvobitnoj namjeni i oni su održavani u dobrom stanju, dok ni za spomenike iz daleke prošlosti nije bilo neke naročite opasnosti, pošto su, većinom, mirno počivali u krilu »maj-

čice« zemlje. Jedino bi pri oranju ili kopanju slučajno izbio na površinu pokoji materijalni ostatak iz davnih vremena, ponekad i pokoji komad pa i cijeli ćup starog novca ili nakita.

Pošto naši zaostali ljudi nisu znali cijeniti kulturnoistorisku vrijednost ovih nalaza nisu ih ni čuvali, nego su ih u bescijenje prodavali pa i poklanjali »pohlepnim inostrancima«, kako to veli nas poznati rodoljub i književnik I. Fr. Jukić u »Molbi«, koja je otštampana na kraju I. sveske njegovog časopisa »Bosanski prijatelj« iz godine 1850.²

Stoga Jukić moli sve »domorodce« da u njegovu ime otkupljuju stare novce, pečate, kamenje itd., a on će sve te stvari platiti »gotovinom koliko svaki drugi inostranac, ako ne još bolje«. On je

¹ O tome vidi raspravu profesora Stelea pod naslovom: »Spomeniško varstvo v Jugoslaviji« koja je objavljena u Jugoslavenskom istoriskom časopisu za godinu 1935 i 1936. — O zaštitnoj službi u novoj Jugoslaviji govori se u članku Radivoja Ljubinkovića koji je pod naslovom: »Stanje i problemi zaštitne službe u FNRJ« objavljen u Zborniku zaštite spomenika kulture, sveska I, godina 1950, gdje je u početku članak iznesen i kratak istorijat zaštite u našim zemljama prije i poslije oslobođenja 1945.

² Bosanski prijatelj, časopis saderžavajući potrebite koristne i zabavne stvari, urednik I. F. Jukić-Banjalučanin, svezak I., 1850,

ovom zbirkom želio »metnuti početak Bosanskom muzeju, ako li to ne mogne biti, to ću nastojati da moje ovo starinsko blago dođe u slavjanske ruke, koje neće s njime tergovati, već ga dobru općenom odrediti«. U toj molbi Jukić navodi kako je pokojni župnik fra Andrija Sunarić kupio za 2 groša jedan kamenčić iz prstena i poklonio ga francuskom konzulu Davidu,³ koji ga je prodao za pola miliona franaka, dok je biskup Miletić više stotina zlatnih, srebrenih i tučanih novaca »gerčkih, rimskih i slavenskih, dragog kamenja itd., koje je više od miliona vrijedilo«, poslao mađarskom Konziliju. »... i naši Bošnjaci što god najdu inostrancim rado poklanjaju, a slavjanskim muzejima u Pragu, Biogradu i Zagrebu ni manjure«. ⁴

No da je u to doba i u samom narodu bilo razumijevanja za važnije kulturnoistorijske spomenike, vidi se iz mazbate (zapisnika) Vilajetske skupštine⁵ u Sarajevu iz godine 1870, koja je izašla u službenom listu »Bosna«⁶ a prema kojoj hercegovački zastupnici traže da se dozvoli gradnja još jednog mosta preko Neretve u Mostaru, kako bi se rasteretio i sačuvao stari istoriski most preko koga se obavlja cjelokupan saobraćaj između oba dijela grada sa jedne i druge strane Neretve. U mazbati se, između ostaloga, navodi: »Među zahtjevima od zastupnika hercegovačkog sandžaka, ovogodišnjoj vilajetskoj skupštini podnešenjem, nalazi se i taj da se dopusti načiniti još jedan most na rijeci Neretvi, tekućoj kroz sredinu varoši Mostara. Obje polovine ove varoši veže jedan stari most, koji je u starom vremenu načinjen i koji prikazuje visoki stepen starinske umjetnosti u građenju«. Pošto su zastupnici izjavili da bi se i u narodu moglo za tu svrhu prikupiti nešto materijalnih sredstava, zaključilo se »da se mutesarifu hercegovačkog sandžaka od strane vilajetske vlade da nalog da načini predračun ovoga mosta i da protokol ovamo pošalje i da javi koliko će se novaca dati od strane naroda i koliko iz kase i da se sve to odmah ministarstvu unutrašnjih poslova javi«.

³ David, francuski konzul u Travniku 1807—1814.

⁴ Mangura, turski bakreni novac, kovan u Sarajevu godine 1689 za vrijeme velike privredne krize u Bosni (C. Truhelka: Zanimiv turski novac kovan u Sarajevu, Glasnik Z. M. 1889, str. 57).

⁵ Prema ustavu od 1865, koji je u Turskoj proveo veliki vezir Fuad-paša, Bosna i Hercegovina sa Novopazarskim Sandžakom dijelila se na 7 okružja. Svako okružje biralo je po 3 zastupnika (2 muslimana i 1 krišćanina) u »Medžlisi Kebir« (Vilajetska skupština), koja se sastajala jedanput godišnje i imala savjetodavni karakter.

⁶ Službeni list »Bosna« izlazio je u Sarajevu na turskom i srpsko-hrvatskom jeziku, sedmično po jedanput, od 1866-1878 godine. Pomenuta mazbata štampana je u 206 broju »Bosne« od 30 safera 1287 (19. 1. 1870).

Da je stvar sa izgradnjom novoga mosta ozbiljno shvaćena dokazuje to što je uskoro nabavljena željezna konstrukcija za most te se otpočelo sa njegovim podizanjem na onome mjestu gdje se danas nalazi betonski most kod hotela »Neretva«. Ali ustanak od 1875 prekinuo je dalji rad, pa je most dovršen poslije okupacije (1882).⁷

Mirom u Parizu od godine 1856 primljena je Turska u evropsku zajednicu država, pošto je nešto prije toga objavljen sultanov manifest »Hati-humajun« od 18. februara 1856, kojim se uvodi potpuna vjerska ravnopravnost u turskoj carevini te prema kome treba da prestane svako favorizovanje pripadnika muslimanske vjere u sultanovoj državi.

Zbog toga je Turska nastojala da se i unutrašnjom upravom približi ostalim evropskim državama. A kako je u Evropi toga doba ideja o zaštiti spomenika kulture bila odnijela potpunu pobjedu te su gotovo u svim evropskim državama donošeni zakonski propisi o zaštiti (u Francuskoj 1834, u Pruskoj 1843, Austriji 1873, Rusiji 1859 itd.), to je i u Turskoj objavljeno Pismo velikog vezira od 21. džemazul-ahara 1291 (23. jula 1874) u kome se naređuje državnim službenicima da se »zauzmu« za čuvanje istoriskih spomenika.⁸

Među ostalim, u pismu se kaže i ovo: »Pošto se je čulo, da se od strane pojedinih žitelja kvare starinski spomenici, to jest da se kamenje iz zidova starinskih tvrđinja i drugih zgrada kao i ploče s nadpisima vade i razbijaju, a često i u krečnicama sagorijevaju, i da tome mjestni činovnici na put ne staju i pošto se ovakvo postupanje za uputno ne uviđa, to po zaključku ministarstva prosvjete naređuje se da se u buduće svijem činovnicima u dužnost stavi, da sve spomenike, nalazeće se u starim i znatnim mjestima, kao što su tvrđinje i druge zgrade, čuvaju i da ne dopuštaju kamenje vaditi, razbijati itd.« Na kraju naređuje se Vilajetskoj vladi »da građanskim činovnicima u podružnom Vam vilajetu narediti izvolite da se za čuvanje starinskih i za istoriju služećijih spomenika zauzmu«.

Već iz samog pisma se vidi da ni oni koji su ovu naredbu pisali nisu baš mnogo znali šta su spomenici kulture, a još manje o principima njihove zaštite. Tim manje su o tome znali činovnici, kojima je stavljeno u dužnost da tu naredbu u praksi primjenjuju. Zato ova naredba nije bila ni od kakve koristi po zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Uostalom, na nju se uskoro sasvim zaboravilo u vrtlogu burnih događaja za vrijeme ustanka raje i okupacije zemlje od strane austrougarske vojske (1875—1878).

⁷ Luka Grđić Bjelokosić, Mostar nekad i sad, Beograd 1901. (Za ovaj podatak zahvaljujem Harni Ajkiću iz Mostara).

⁸ Ovo Pismo objavljeno je u 432. broju »Bosne« od 24. šabana 1291 (23. septembra 1874).

Okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro-ugarske imala je vrlo štetne posljedice za kulturnoistorijske spomenike ovih zemalja, naročito za pokretne spomenike kulture. Kako je poznato, tada su došli u Bosnu strani činovnici, oficiri, trgovci, mehandžije itd. njemačke, mađarske, češke i poljske narodnosti, a dolazio je i priličan broj izletnika iz Austro-Ugarske i drugih evropskih zemalja, za koje je Bosna predstavljala egzotičnu zemlju, punu najraznovrsnijih atrakcija, a koju je ranije bilo otežano posjećivati zbog nepovjerenja domaćeg stanovništva prema strancima.

Svi ovi stranci jagmili su se za predmete umjetničke vrijednosti, naročito one orijentalnog karaktera, i masovno su ih odnosili iz zemlje. Tada su se i strani muzeji živo zainteresovali za naše spomenike te su nastojali da za svoje zbirke dobiju što više predmeta iz naše zemlje kao, na pr., Dvorski muzej u Beču, Narodni muzej u Budimpešti i dr.⁹ Ovo pljačkanje naših spomenika, prvenstveno pokretnih spomenika iz turskog doba, išlo je tako daleko da je to bio glavni razlog što Zemaljski muzej godine 1910 nije mogao učestvovati na izložbi muslimanske umjetnosti u Minhenu.¹⁰ Naročito omiljeni predmet pljačke bilo je starinsko oružje svih vrsta koje je kao ratni trofeji raznošeno po svim zemljama tadanje dvojne monarhije.¹¹

Iako su tada najviše stradali naši pokretni spomenici, nisu se baš mnogo štedjeli ni nepokretni. Pri regulaciji gradova nije se vodilo računa o tradiciji bosanske građevne umjetnosti, nego su demolirani stari i interesantni objekti, pa i pojedini cijeli blokovi takvih objekata, da bi se mjesto njih podigle neukusne građevine u raznim tuđinskim, često i nakaradnim stilovima, koje su unosile nesklad u harmoničnu cjelinu starobosanskih gradova. Tako je, na pr., potpuno prepravljena Gazi-Isabegova banja u Sarajevu koja je poticala iz 15.

⁹ Vladimir Ćorović, Naučni rad Zemaljskog muzeja, Gl. Z. m., 1914, str. 4.

¹⁰ U pismu muzejske uprave br. 142 od 16. III. 1910 Hansu Stegemann-u, direktoru Bavorskog nacionalnog muzeja, koji je organizovao izložbu, veli se da je većina spomenika muslimanske kulture odnesena iz Bosne prvih godina poslije okupacije, zato Zemaljski muzej ne može da učestvuje na pomenutoj izložbi. (Arhiva Z. m. god. 1910).

¹¹ Da su odnošeni i stari topovi iz naših gradova, vidi se iz dopisa muzejske uprave br. 572 od 12. V. 1897, u kome se od C. i K. vojnog muzeja u Beču traže fotografije od 3 topa, koji su odneseni iz livanjske tvrđave i predati tome muzeju. Topovi su bili austriskog porijekla. Dva od njih lijevao je majstor Gregorije Loeffler (jedan 1550, drugi 1558) dok je na trećem zabilježeno: »Merten Hilger von Freibergk goss mich 1579« (Arhiva Z. m. godina 1897).

¹² Mjesto ove ćuprije podignuta nešto poviše uz Miljacku današnja Careva ćuprija, kasnije nazvana Žerajića most.

vijeka, porušen najljepši sarajevski most »Careva ćuprija«,¹² stari sebilj na Baščaršiji itd.¹³

Veliko interesovanje sa svih strana za bosanske starine potaklo je i okupatorsku birokratiju da obrati više pažnje na naše spomenike koji bi, prikupljeni i izloženi u muzejskim zbirkama, dokumentovali kulturnu misiju okupatora u našim krajevima. Tada je pokrenuta ideja o osnivanju jednog društva koje bi izvršilo pripreme za otvaranje muzeja.

Poziv dr Julija Mankanca za upis u članstvo društva štampan je u sarajevskom dnevnom listu »Bosnische Post«,¹⁴ a u njemu se konstatuje da je mnogo vrijednih starina u toku vremena, a ponajviše za posljednjih 6 godina, za Bosnu i Hercegovinu izgubljeno, i to možda zauvijek. Da bi se spasio bar ono što je još preostalo, potrebno je osnovati muzej, gdje bi se prikupljali i čuvali kulturnoistorijski spomenici, koji treba da daju jasnu sliku prošlosti ovih zemalja.

Tako je godine 1884 osnovano Muzejsko društvo, u čiji statut je, između ostaloga, unesen i taj zadatak »da prouči u zemlji nalazeće se spomenike svake vrste i svakog doba i da se stara za koliko je moguće očuvanje istih«. U tu svrhu izvršiće se »slikanje sviju spomenika, umjetničkih gradnja, skulptura, bojadisanih slika i sitnih umjetnosti; pobilježiće se isti spomenici od kompetentnih strukovnjaka; istraživače se stanje umjetnina u svrhu namjeravanih pregrađivanja, popravaka i rušenja, kroz koje bi spomenici mogli biti oštećeni ili u njihovom opstanku otegoćeni; podnosiće se izvještaji odnosno predlozi zemaljskoj vladi, da ista preduzme shodne mjere za uzdržavanje tih spomenika, odnosno kako bi se spriječilo iznašanje takvih ili umjetničkih predmeta u inozemstvo«.¹⁵

Kako se vidi, u statut Muzejskog društva unesen je znatan broj zadataka koje su danas dužni da vrše organi zaštite (zavodi za zaštitu spomenika kulture). A kada je 1. februara 1888 godine otvoren Zemaljski muzej kao državna ustanova, prešli su na njega svi zadaci koje je imalo ranije Muzejsko društvo, pa i briga o zaštiti spomenika kulture. Tako će ubuduće Zemaljski muzej, pored svoje glavne, čisto muzejske funkcije, uzgredno vršiti i funkciju organa zaštite spomenika, makar i u vrlo ograničenom obimu.

Kao državna ustanova, kojoj je u početku stajao na čelu kao direktor jedan visoki upravni funkcioner Zemaljske vlade,¹⁶ muzej je u svom

¹³ Vidi dopis muzejske uprave Zemaljskoj vladi br. 179 od 24. februara 1914 (Arhiva Z. m. godina 1914).

¹⁴ Poziv objavljen u listu »Bosnische Post« od 20. IX. 1884, ponovo izašao u 217. broju istog lista od 21. IX. 1909.

¹⁵ Glasnik Z. m., 1914., str. 4 i 5.

¹⁶ Kosta Herman, vladin savjetnik, obavljao je dužnost direktora Zem. muzeja od njegova osnutka do 1904 godine.

radu imao jaku podršku cjelokupnog upravno-političkog aparata i to je znatno pridonjelo njegovom uspjehu.

Da bi se prikupili predmeti za muzejske zbirke nekoliko vrsnih muzejskih stručnjaka i vanjskih saradnika preduzimali su opsežna rekognosciranja Bosne i Hercegovine i vršili mnogobrojna arheološka iskopavanja. Rezultati ovih istraživanja objavljeni su u Glasniku Zemaljskog muzeja koji je počeo izlaziti godine 1889. Pored pokretnih spomenika prikupljeni su podaci i o nepokretnim kulturnoistoriskim spomenicima i publikovani u Glasniku i Nadi¹⁷ zajedno sa njihovim fotografijama i crtežima.¹⁸

Na osnovu vlastitih bilježaka prilikom mnogobrojnih obilazaka terena koje je vršio kao rudarski stručnjak, zatim prema podacima koje mu je stavila na raspolaganje Zemaljska vlada, te na osnovu podataka u literaturi, izradio je Vaclav Radimski Arheološki leksikon mjesta u Bosni i Hercegovini koji je dovršen 1893, a koji abecednim redom sadrži sva mjesta u Bosni i Hercegovini gdje su se do 1893 našli arheološki predmeti, bilo pokretni bilo nepokretni. Originalni rukopis ovoga leksikona na njemačkom jeziku nalazi se u kartoteci Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti za Bosnu i Hercegovinu te je kao vrlo važan izvor korisno poslužio Zavodu prilikom izrade privremene evidencije spomenika kulture Bosne i Hercegovine, premda su otada nastupile znatne promjene njihovog stanja.

Osim rada stručnjaka na pronalaženju spomenika kulture, preduzimane su u tu svrhu i šire akcije u kojima su bili angažovani obrazovaniji pojedinci koji su imali veze s terenom. Tako su na osnovu jednog raspisa Zemaljske vlade godine 1897 poslata štampana »Pitanja za sabiranje historičko-topografskog gradiva« učiteljima, sveštenicima, lugarima itd., prema kojima je na za to određenim praznim listovima trebalo dati podatke, među ostalim i o gromilama, grobljima, sta-

¹⁷ Časopis »Nada, pouci, zabavi i umjetnosti«, izdavan u Sarajevu 1895–1903.

¹⁸ Tako su u Glasniku objavljeni, pored ostalih njihovih radova, i mnogobrojni članci o preistoriskim gromilama i gradinama, ostacima rimskih utvrda i drugih rimskih građevina od Vaclava Radimskog, Čire Truhelke, Vejsila Čurčića i Franje Fiale. Pored toga u Glasniku je štampan i rad Čire Truhelke: Katakombe u Jajcu, IV, 57, zatim: Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba, XXIV, 91, dok su kao posebna izdanja objavljena njegova 2 djela: Naši gradovi i Kraljevski grad Jajce. Nadalje su u Glasniku štampani članci Đorđa Stratimirovića: Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, III, 122, Grad Bobovac, III, 203, Grad Visoki, III, 220, Kraljevski dvori Sutjeske i Trstivnica, III, 318 i dr., zatim rad Sejfidina Kemure: Javne muslimanske građevine u Sarajevu, XX, 475; XXI, 533; XXII, 41, 209, 589; XXIII, 175, 391, 535. Od Koste Hermana izašli su članci: Cuprija u Višegradu, I, 79 i Hadžibegova kula u Hutovu, II, 165, a od Zaržickog Mirona: Varošica Ustikolina, III, 209 i Aladža džamija u Foči, III, 103. itd.

rim gradovima, džamijama i tekijama, starim cestama i putevima, starim mostovima, starim crkvama i manastirima, ukoliko takvih objekata ima u krajevima gdje su boravila odnosna lica. Jedan dio ovih izvještaja, koji su od vrlo različite vrijednosti, nalazi se danas u biblioteci Zemaljskog muzeja.

Da bi se mogla ustanoviti mreža rimskih puteva u Bosni i Hercegovini, Zemaljska vlada je 1901 uputila raspis svim kotarskim pretstojnicima u kome im se naređuje da se pomoću muhtara, knezova i drugih ljudi od povjerenja iznalaze lokaliteti, gdje se pojavljuju ostaci rimskih građevina kao što su ostaci rimske cigle, veliko tesano kamenje, kamenje sa natpisom ili kamene skulpture (dijelovi stupova, kapitela, sarkofaga), nadalje ostaci zidova sa malterom u kome ima komadića cigle itd., koja mjesta narod obično naziva crkvina, crkvište ili crkva.¹⁹

Na ovaj način stvorena je kakva takva privremena evidencija spomenika kulture koja je predstavljala bazu za njihovu zaštitu. Zaštita je bila regulisana zakonskim propisima koji su bili sadržani u »Naredbi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 27 juna 1892, br. 50.243/I o čuvanju historičkih spomenika, zatim o postupku sa starinama i drugim u historičkom i kulturno-historičkom pogledu znamenitim objektima«.

Na početku ove naredbe ističe se namjera Zemaljske vlade da se spomenici kulture održe u zemlji (Bosni i Hercegovini) i da se očuvaju od kvarenja, razbijanja i raznašanja, zbog čega se stavljaju pod nadzor Zemaljske vlade. Nepokretni spomenici kao i nadgrobno kamenje, kamenje sa natpisima, stupovi, slikanje svake vrste, zidovi, temeljno kamenje itd. stoje pod neposrednim nadzorom političke vlasti i oni se nipošto ne smiju »odnašati, razvaljivati ili preinačavati ni prenositi na drugo mjesto« bez posebne dozvole iste vlasti, dok je za izučavanje i ispitivanje zgrada i drugih nekretnina, grobova, gromila itd. kao i za iskapanja svake vrste potrebna naročita dozvola Zemaljske vlade. Izvažanje pokretnih spomenika iz Bosne i Hercegovine ovom Naredbom je zabranjeno, osim ako to, u izuzetnom slučaju, dozvoli Zemaljska vlada. Najposlije naredba stavlja u dužnost političkim vlastima »da nalaženju, održavanju i čuvanju gore označenih objekata obrate punu pažnju itd.«. Ovdje su predviđene i sankcije (globa od 5–500 forinti) protiv kršenja odredaba Naredbe, naročito onih kojima se zabranjuje izvoz.

Pada u oči da je u ovoj Naredbi, koja je kod tadašnjih stručnjaka važila kao uzor zakonskih propisa za zaštitu, glavna briga posvećena zabra-

¹⁹ Raspis br. 9200/IV od 30 januara 1901. Sličan raspis uputila je vlada i 1891 pod br. 67587 u kome se traže podaci o gradinama i starim kaldrumama. Ovi kao i drugi podaci stavljeni su na raspoloženje Vaclavu Radimskom pri izradi napred spomenutog leksikona.

ni uništavanja i raznošenja spomenika dok se o njihovoj konzervaciji uopšte ne govori. Ali što je još gore, ovdje nije predviđen ni organ zaštite, koji bi organizovao zaštitnu službu, vodio evidenciju o spomenicima na terenu i preduzimao mjere za njihovu pravnu i tehničku zaštitu. Zato su spomenici i dalje uništavani i raznošeni, a gradovi modernizovani i »uljepšavani«, uslijed čega su sve više gubili od svog originalnog karaktera i stvarne ljepote.

Zbog toga su se čuli ozbiljni prigovori od strane obrazovanijih ljudi koji su imali razumijevanja i srca za ovo dragocjeno narodno blago, čije je propadanje predstavljalo nenadoknadivu štetu za našu narodnu kulturu. Čak i široke mase po našim gradovima negodovala su zbog nestajanja starinskih objekata vezanih za bližu i dalju istoriju tih gradova.

Kada je 1910 uveden u zemlji ustav sa sabrom, pokrenuta je među narodnim zastupnicima akcija da se jednom rezolucijom Sabora vlada obaveže da obrati veću pažnju zaštiti spomenika nego što je to dotada činila. Tako je na 84. sjednici Bosansko-hercegovačkog sabora od 1. aprila 1911 usvojena rezolucija narodnog zastupnika Josipa Vancaša i drugova koja se odnosi na zaštitu kulturnoistorijskih spomenika u Bosni i Hercegovini.

U toj rezoluciji sadržana su, uglavnom, ova četiri zahtjeva: da se građevni i drugi spomenici kulturnoistorijske vrijednosti popišu i stave pod zakonsku zaštitu; da se ustanovi naročiti stručni organ koji bi vodio brigu o zaštiti ovih spomenika; da se izrade tehnički snimci važnijih spomenika i da se objelodane; da se građevnim i poreskim olakšicama stimuliše regeneracija starobosanskih građevnih oblika i recepcija bosanskih arhitektonskih elemenata u modernom građevinarstvu,²⁰ kako bi se bar koliko toliko sačuvao bosanski kolorit naših gradova koji je rezultat kulturnog razvitka naroda Bosne i Hercegovine.

Zemaljska vlada je u sjednici Sabora od 15 oktobra iste godine dala odgovor na ovu rezoluciju, u kome izražava svoje zadovoljstvo zbog donošenja rezolucije te izvještava da ona već preduzima mjere u cilju udovoljenja svim njenim zahtjevima.²¹

Budući da je Naredba o zaštiti iz godine 1892 bila preuska da bi mogla poslužiti kao zakonska podloga za sprovođenje u život svih zahtjeva rezolucije Bosansko-hercegovačkog sabora od 1. aprila 1911, to je trebalo pripremiti predlog novog savremenog zakona o zaštiti, koji bi odgovarao duhu vremena i opštem nastojanju u tadašnjoj Evropi da se spomenicima narodne prošlosti pruži što čvršća zakonska zaštita. Vlada je povjerila izradu nacrtu toga predloga Zemaljskom

muzeju, odnosno njegovu direktoru Ćiri Truhelki, kome je trebalo više od 2 godine za taj posao. Glavni razlog ovome zakašnjenju, kako se pravda autor, bio je taj što se u isto vrijeme, kad je donesena Vancaševa rezolucija, u francuskoj komori raspravljalo o novom zakonu o zaštiti spomenika Francuske i što je kratko vrijeme iza toga austriskoj »gospodskoj kući« predložen zakonski projekat umrlog barona Hellferta o zaštiti spomenika, pa se čekalo na ozakonjenje tih projekata, kako bi se njihove odredbe mogle koristiti kod izrade nacrtu, ukoliko odgovaraju našim prilikama. Nadalje je, veli autor, i egipatska vlada 1912 radila na novom projektu zakona o zaštiti spomenika pa se i na to čekalo.²²

Predma ovaj nacrt nije ni došao pred Bosansko-hercegovački sabor, jer je uskoro poslije njegove izrade 1914 došlo do sarajevskog atentata sa svim kasnijim komplikacijama i izbijanjem svjetskog rata, mi ćemo se malo opširnije na njega osvrnuti, jer on pretsavlja, makar i u nacrtu, jedini zakonodavni akt o zaštiti spomenika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave.²²

Prema ovom nacrtu nadzor nad održavanjem i čuvanjem kulturnoistorijskih spomenika u Bosni i Hercegovini vrši Zemaljska vlada, a njihova zaštita povjerena je političkim vlastima, Savjetu za spomenike (Denkmalrat) i Zemaljskom muzeju.

Političke vlasti, uglavnom, vode brigu o pravilnoj primjeni zakonskih odredaba o zaštiti na terenu i vrše zakonske sankcije nad onima koji povrede te odredbe (Globa od 10—1000 kruna).

Savjet za spomenike vrši, na osnovu statuta, nadzor nad održavanjem istorijskih građevnih i drugih nepokretnih spomenika kao i spomenika prirode koji budu stavljeni pod zaštitu, brine se o njihovom čuvanju i preduzima sve potrebne mjere za njihovu zaštitu.

Zemaljskom muzeju se stavlja u zadatak naučno istraživanje Bosne i Hercegovine kao i čuvanje naučnog materijala do koga se došlo istraživanjem i iskapanjima.

Održavanje spomenika stavlja se u zadatak njihovim vlasnicima. Dužnost čuvanja i nepovredivosti važnijih nepokretnih spomenika, čije se stavljanje pod zaštitu bilježi u zemljišnim knjigama, prelazi i na eventualnog novog vlasnika.

Vlasnik mora prije preduzimanja ma kakvih radova na spomeniku pribaviti saglasnost Savjeta za spomenike koji će prethodno razmotriti detaljne planove radova, koje mu vlasnik podnese i dati odobrenje za njihovo izvođenje tek onda pošto se uvjerio da će radovi biti izvršeni u stilu odnosno spomenika.

U svim slučajevima, gdje se radi o podizanju novogradnji u okolici spomenika javnog karak-

²⁰ Vidi akt br. 208 iz 1911 i br. 100 iz 1914 muzejske arhive kao i stenografske zapisnike Bosansko-hercegovačkog sabora za 1911 godinu.

²¹ Ibidem.

²² Arhiva muzeja, akt br. 100 od 31. I. 1914.

²³ Koncept ovoga nacrtu, na njemačkom jeziku, nalazi se u muzejskoj arhivi pod br. 100 od 31 januara 1914.

tera, ne smije nadležni građevni organ dati dozvolu za gradnju dok Savjet za spomenike ne izjavi da se namjeravanom gradnjom neće umanjiti spomenička vrijednost odnosno spomenika.

U nacrtu se poklanja naročita pažnja spomenicima prirode kao što su karakteristični geološki slojevi i formacije, morfološke pojave i predjeli sa rijetkom faunom i florom. U ovakvim predjelima, koji budu stavljeni pod zaštitu, ne smije se ništa graditi ni podizati što bi moglo krnjiti njihov prirodni karakter ili smetati njihovom prirodnom razvitku.

Uz nacrt zakona o zaštiti izrađen je i projekat statuta Savjeta za spomenike. Prema ovom projektu Savjet se sastoji od predsjednika i 12 članova a dijeli se na tri ostsjeka: arheološko-istorijski, građevni i ostsjek za spomenike prirode.

Zemaljska će vlada, na predlog Savjeta za spomenike, postaviti u svakom srezu po jednog — a prema potrebi i više — povjerenika, koji će slati Savjetu izvještaje o spomenicima kulture u svojim srezovima i u svemu saradivati sa Savjetom.

Funkcija predsjednika, članova Savjeta i povjerenika je počasna i besplatna, ali u naročitim slučajevima može Zemaljska vlada zaslužnim članovima Savjeta dodijeliti nagradu ili kakav honorar.²⁴

Kako se vidi, da je i ovakav zakon donesen, značio bi u ono doba veliki napredak u odnosu na Uredbu od 1892, premda ni on ne bi rješavao sva pitanja zaštite, prvenstveno pitanje konzervacije spomenika, koja se stavljala u isključivu dužnost vlasnika objekta bez obzira, da li on za to ima materijalne mogućnosti ili ne, zatim pitanje organizacije zaštitne službe sa različitim organima za zaštitu, čije kompetencije nisu tačno razgraničene itd.

Dakle, zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini kroz cijelo vrijeme austrougarske uprave vršena je na osnovu Uredbe od 1892 i svodila se ponajviše na preduzimanje administrativnih mjera u cilju te zaštite. Ovdje ću navesti nekoliko slučajeva intervencije vlasti, kada je nekim spomenicima prijetila opasnost od uništenja: Godine 1908 Gradska opština u Gradačcu zamolila je vladu za dozvolu da može kamene kvadre iz zidova starog grada upotrebiti za kaldrmisanje puteva, a vlada tu molbu dostavlja Muzeju na mišljenje i predlog. U odgovoru Muzej predlaže da se molba odbije uz napomenu da stari gradovi ne bi smjeli više da služe kao kameni majdani, kao što je to dosad često bio slučaj, usljed čega je znatan broj ovih spomenika iz doba samostalnosti Bosne uništen ili oštećen. Zbog toga je potrebno da se ubuduće svaki takav pokušaj energično suzbije.²⁵

Isto tako Muzej traži da se odbije slična molba Gradske opštine u Tešnju kada je ova 1911. zaTM

²⁴ Ibidem.

²⁵ Arhiva Zem. muzeja br. 450 od 30. IX. 1908.

molila vladu za dozvolu da obrušeno kamenje starog tešanjskog grada može upotrebiti za šoder.²⁶

Da je Muzej i po vlastitoj inicijativi intervenisao kada je doznao da je koji spomenik ugrožen, vidi se iz dopisa, upućenog Zemaljskoj vladi, u kome se izvještava da preduzeće »Tunnelbau« drži u starom vrandučkom gradu veće količine eksploziva, usljed čega je ugrožen ovaj važan istorijski spomenik iz doba bosanskih kraljeva, pa je neophodno potrebno da se eksploziv udalji iz grada.²⁷

Najposlije smatram da treba spomenuti i odgovor muzejske uprave na upit Zemaljske vlade iz 1916, da li je potrebno napuštene dijelove gradskih zidina sarajevske tvrđave i dalje održavati ili ne. U odgovoru se veli da su napušteni dijelovi gradskih zidina, gradske kapije i tabija III usko povezani sa istorijom grada Sarajeva i da su prisno srasli sa njegovim likom. Zato ih ni pošto ne bi trebalo rušiti, nego narediti Gradskoj opštini da ih održava u dobrom stanju, tim prije što bi se kapije mogle i praktično upotrebiti kao policijske karaule.²⁸ Ovaj odgovor muzejske uprave ističem kao primjer pravilnog stava u pogledu održavanja starih gradova, tim više što još i danas ima shvatanja koja su oprečna ovakvom stavu.

Dok su, kako se vidi, dosta često preduzimane administrativne mjere za zaštitu spomenika, konzervatorskih mjera bilo je malo. Izuzetak čini briga oko konzervacije Mogorjela, koje je Karlo Pač smatrao za rimski kastel.²⁹

Najprije je izvršeno otkopavanje ruševina, a 1908 prešlo se na njihovo konzerviranje pod nadzorom Karla Pača a prema projektu arhitekta Paržika i Ribarića.³⁰ Ovi stručnjaci bili su mišljenja da će se u uslovima hercegovačke klime zidovi najbolje očuvati ako se odozgo pokriju u tamošnjem kraju uobičajenim kamenim pločama. Na taj način izvedeni su u vremenu od 1908—1912 konzervatorski radovi na Mogorjelu uz godišnji izdatak od 2000 kruna koje je u svom budžetu obezbjeđivao Zemaljski muzej.

Da bi se ruševine zaštitile od vjetrova, podizanje je, uporedo sa konzervacijom zidova, i zaštitni pojas južne vegetacije koji je trebalo da služi i kao ugledni voćnjak za okolno stanovništvo.³¹

U neposrednoj blizini ruševina Mogorjela³²

²⁶ Na istom mjestu br. 233 od 24. juna 1911.

²⁷ Isto mjesto br. 620 od 19. juna 1914.

²⁸ Isto tamo br. 514 od 28. X. 1916.

²⁹ Karlo Pač, Zbirka rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemalj. muzeju, Gl. Z. m., 1914, str. 159.

³⁰ Arhiva Z. m. br. 131 od 5. III. 1910. i br. 579 od 30. XI. 1910.

³¹ Arhiva Z. m. br. 445 od 20. IX. 1911.

³² Zemaljski muzej htio je ispitivanjem starijih seljaka iz okoline Mogorjela da ustanovi pravi naziv i porjeklo toga naziva. Svi anketirani seljaci izjavili su da se mjesto zove Mogorjelo, a takav naziv da potječe od mnogih požara (mnogo gorjeo).

država je sagradila kuću za čuvara puteva. Toga čuvara postavio je Zemaljski muzej ujedno i za honorarnog čuvara Mogorjela koji je u tom svojstvu ostao i pošto je bio penzionisan kao čuvar puteva.³³

Da se ponešto radilo i na konzervaciji ruševina starih gradova, vidi se iz dopisa br. 101 od 18. II. 1910, u kome se najtoplije zagovara plan vlade o konzervaciji ruševina starih gradova Vranduka, Maglaja, Gradačca, Tešnja, Doboja, Sokoca, Ključa, Krupe, Ostrovice i Stjepan-grad kod Blagaja, dok se ne preporučuje restauracija grada Srebrenice (turskog grada) za koji se u planu predviđala svota od 5566.28 kruna, jer se taj objekat nalazio u dosta dobrom stanju a potiče iz kasnijeg vremena. Naprotiv bi trebalo konzervirati ruševine prave, srednjovjekovne Srebrenice, koje se nalaze nešto poviše od ovog turskog grada. Ovdje se ujedno preporučuje da se i

sljedećih godina preduzimaju konzervatorski radovi na ostalim istoriskim gradovima kao što su Podzvizd, Vranograč, Bužim, Kladaša. Stijena, Visuć kod Donjeg Unca, Srebrnik, Soko (kod Gračanice), Dobor, Prozor, Ljubuški i Ključ (srez gatački).³⁴

Da li je pomenuti plan o konzervaciji tih gradova ostvaren, ne može se ustanoviti, ali se iz akta Z. m. br. 300 od 30. VI. 1927. vidi da su ranije na nekim gradovima vršeni opravci kula, zidova i krovnih konstrukcija, da su zidovi podupirani itd. (Vranduk, Dobj, Tešanj, Srebrnik, Stjepan-grad itd.)

Najposlije bi se moglo spomenuti da se radilo i na zaštiti prirode utoliko što su izdavana naređenja da se ne uništavaju pojedini primjerci rijetkog drveća, a pred konac svoje uprave vlada se nosila i tom mišlju da pojedine predjele sa karakterističnom faunom i florom proglasi prirodnim zaštićenim parkovima.³⁵

ZAŠTITA U STAROJ JUGOSLAVIJI

Iz prethodnog izlaganja vidi se da se ne može ni govoriti o nekoj zaštitnoj službi za vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Austrougarski režim pokazao je dosta uspjeha u zaštiti spomenika, poglavito pokretnih, kojima je punio muzejske zbirke, i to ne iz ljubavi prema ovoj zemlji i njenom kulturnom naslijeđu, nego sa namjerom da se pred zapadnim svijetom pretstavi kao kulturni misionar na »divljem Balkanu«, kako bi ne samo opravdao svoj imperijalistički poduhvat protiv Bosne i Hercegovine nego i sondirao teren za dalje prodiranje na istok.³⁶

Tim više začuđava činjenica da sa nacionalnim oslobođenjem 1918. nisu za spomenike kulture Bosne i Hercegovine nastupili nimalo bolji dani.

Poznato je da su ostali uzaludni pokušaji kako pojedinih istaknutih naučnika, tako i naučnih društava i ustanova stare Jugoslavije da se donese jedinstven zakon o zaštiti spomenika kulture koji bi važio za cijelu Jugoslaviju. Tako je u Bosni i Hercegovini u pogledu zaštite ostala i dalje na snazi ona Naredba od 1892, na koju se bilo potpuno zaboravilo. Ni odredbe u čl. 121. Zakona o šumama od 21. XII. 1929. te u čl. 24 i 25 Gra-

devinskog zakona od 7. VII. 1931, kao i u Uredbi o nacionalnim parkovima od 12. V. 1938, koje su bar u skučenom obimu mogle biti od koristi za zaštitu spomenika, nije niko respektovao, pošto nije bilo organa za zaštitu koji bi vodio brigu o pravilnoj primjeni tih odredaba na terenu.³⁷

Jedino se, valjda po tradiciji, Zemaljski muzej osjećao pozvan da, pored svojih redovnih poslova, uzgred nešto učini i za zaštitu spomenika kulture na terenu. Ali premda se u predlog budžeta stalno unosila stavka za konzervatorske radove na važnijim spomenicima kulture, krediti nisu odobra-

³³ Kuća služi i danas kao stan čuvara Mogorjela.

³⁴ Odgovor na akt Zemaljske vlade br. 16.022 iz 1910. godine u arhivi Z. muzeja.

³⁵ Dopisom br. 213.022 od 8. VI. 1918. vlada naređuje direkciji Muzeja da kustos Otmar Reiser podrobno ispita (u botaničkom i zoološkom pogledu) Bukovi Do između sela Graca i Krstinje, u tadanjem ljubinskom srezu, i da predloži na koji bi se način ovaj predio mogao održavati kao prirodni zaštićeni park (Arhiva Z. m. pod brojem 498 od 14. VI. 1918).
³⁶ Ovo je činjenica koju niko ne može poreći i pored toga što je među stručnjacima Muzeja i njegovim saradnicima bilo ljudi koji su radili iz ljubavi prema svom poslu i iskreno nastojali da se naši spomenici sačuvaju od propadanja i raznošenja.

³⁷ Da su pomenute zakonske odredbe mogle biti korisne za zaštitu, da je postojao organ koji bi vodio brigu o spomenicima, vidi se iz dopisa sreskog načelstva u Gacku, kojim se obraća Zemaljskom muzeju, a u kome se između ostalog veli: »Na temelju § 121 Zakona o šumama izdalo je Ministarstvo šuma i rudnika Naredbu br. 23.792 od 20. VII. 1930. glede čuvanja i održavanja predmeta istoriske, naučne i umjetničke vrijednosti. Prema tome naređenju imaju se predmeti koji po mišljenju nadležnih institucija imaju spomeničku vrijednost na predlog tih institut cija ili po službenoj dužnosti za takove proglasiti i propisati mjere za njihovo očuvanje«. U smislu toga zakonskog propisa Sresko načelstvo pita da li se, takvim objektima imaju smatrati grob Smilage Čengića, nedaleko Avtovca i grad »Kralja« Sandalja, u selu Ključu (Dopis br. 12177/30 od 16. X. 1930). Na ovo pitanje odgovorila je direkcija Muzeja pozitivno i dala opširnije upute da se imaju čuvati ne samo pomenuta dva objekta nego i sve starine i lokaliteti sa nazivom gradina, gradac, gradište, crkvina, crvište, varoš, varošiste, čaršija i uopšte sve ono po čemu se može zaključiti da su tu nekad ljudi stanovali itd. (Dopis br. 748/30 od 27. X. 1930). Na ovaj dopis odgovara Sresko načelstvo u Gacku pod br. 13.177/30 da je prepis uputstava Muzeja dostavljen svim opštinskim uredima u srezu, kao i žandarmerijskim stanicama s naređenjem da obrate pažnju na predmete istoriske vrednosti i da razglase narodu da se svako oštećenje ovih predmeta mora prijaviti vlastima.

vani u dovoljnom iznosu ni za najnužnije potrebe samog Muzeja. Na taj način izvršeni su neki opravnici jedino na Mogorjelu, u koju svrhu je nešto pridonijela i čapljinska opština.³⁸

Budući da muzejska uprava nije mogla iz sredstava svoga budžeta vršiti ni najhitnije spasavalačke zahvate na spomenicima kulture, to se ona obraćala pojedinim oblasnim odborima i opštinskim upravama s molbom za novčanu pomoć u svrhu konzervacije ugroženih spomenika.

Godine 1926 zamoljeno je Gradsko poglavarstvo u Sarajevu da se u budžetu grada Sarajeva obezbijedi kredit od nekoliko hiljada dinara u svrhu preduzimanja spasavalačkih radova na muslimanskim nadgrobnim spomenicima iz XV i XVI vijeka koji se nalaze na teritoriji grada. Ista molba ponovljena je i sljedeće godine, te je tad Gradsko poglavarstvo za tu svrhu odobrilo 6000 dinara.³⁹ Nažalost, ovaj posao nije obavljen, jer su, navodno, muzejski stručnjaci bili previše opterećeni svojim redovnim dužnostima.

Oblasni odbor tadanje Sarajevske oblasti doznačio je Muzeju 4000 dinara za opravku oštećenog natpisa na Sokolovića mostu u Višegradu.⁴⁰ Natpis su uspješno rekonstruirali muzejski stručnjaci Vlado Skarić i Derviš Korkut.⁴¹

³⁸ Arhiva Z. m. br. 498 od 19. IX. 1927.

³⁹ Arhiva Z. m. br. 30. od 16. I. 1926. i br. 649 od 15. XII. 1927.

⁴⁰ Arhiva Z. m. br. 607 od 28. XI. 1928.

⁴¹ Natpis je ponovno upropašten prilikom miniranja mosta u prošlom ratu od strane nacističkih okupatora. Prilikom rekonstrukcije i restauracije porušenog dijela mosta natpis je rekonstruisao sarajevski kaligraf Hadži-Muhamed Mujagić, a prema toj rekonstrukciji izrađena je ploča s natpisom u klesarskoj radnji Ivana Vrleca u Sarajevu 1952. godine. (O tome vidi: Derviš M. Korkut: Obnova natpisa na Sokolovića mostu u Višegradu, Glasnik Z. m. 1929,

I Oblasni odbor iz Mostara doznačio je godine 1928 Muzeju novčanu pomoć od 10.000.— dinara kao vidan znak priznanja za kulturni i naučni rad »i naročito kao pripomoć za uzdržavanje spomenika i starina te naučna istraživanja u Hercegovini«.

Po narudžbi »Društva za sačuvanje starina«, koje je osnovano u Jajcu godine 1930, izvršio je stručnjak Zemaljskog muzeja godine 1935 konzervaciju i restauraciju novootkrivenog Mitrasova hrama u Jajcu.

Najposlije treba spomenuti da je Muzej, za slugom nekolicine sarajevskih slikara, prikupio kao poklon od pojedinih umjetnika i raznih ustanova lijep broj umjetničkih slika, pa je godine 1930 otvorena u Muzeju galerija slika,⁴² koja je poslužila kao osnovni fond za današnju Galeriju slika u Sarajevu.

Iz svega ovog jasno proizlazi da je za vrijeme stare Jugoslavije bilo i ustanova i pojedinaca koji su više ili manje pokazivali razumijevanja prema spomenicima kulture, ali je država kao takva bila, uglavnom, indiferentna prema ovim dragocjenim kulturnim dobrima naše zemlje.

Na osnovu svega što je izloženo može se, ukratko, reći da je odnos svih režima do 1945 prema zaštiti spomenika kulture u Bosni i Hercegovini bio isto onakav kao i prema svim drugim opštenarodnim interesima. Tek oslobođenjem zemlje nastupili su ljepši dani i za spomenike kulture.

sv. II. str. 115—120; Mehmed Mujezinović: Obnova natpisa na Sokolovićeve mostu u Višegradu. Naše starine I, 1953, str. 183—188).

⁴² Arhiva Z. m. br. 575 od 21. X. 1928.

⁴³ Mihovil Mandić, Historijat Zemaljskog muzeja, Spomenica-Glasnik Z. m. 1938, str. 38/39.

RÉSUMÉ

DE L'HISTOIRE DE LA PROTECTION DES MONUMENTS CULTURELS DE BOSNIE-HERZEGOVINE JUSQU'À LA LIBÉRATION DE 1945.

Cet article retrace l'histoire des efforts accomplis en vue de sauvegarder les monuments culturels de Bosnie-Herzégovine jusqu'à la libération de 1945.

Sous la domination turque, les monuments ne pouvaient prétendre à aucune protection. Ce n'est qu'à son déclin, en 1874, que fut promulgué l'acte du Grand Vizir ordonnant aux employés d'état de prendre soin des monuments culturels.

Lors de l'occupation de la Bosnie-Herzégovine par l'Autriche-Hongrie, les monuments, en particulier ceux qui étaient amovibles, furent en grand péril, en raison de leurs pérégrinations à travers toutes les provinces de la monarchie.

La fondation du Musée Provincial, en 1888, marque les débuts des efforts entrepris pour sauvegarder les monuments culturels.

En 1892 parut un décret interdisant le transport des monuments, et imposant aux pouvoirs publics la responsabilité de leur entretien.

En 1911 l'Assemblée de Bosnie-Herzégovine apportait une résolution concernant la protection des monuments culturels et historiques. C'est en 1914 que fut élaboré, — basé sur cette résolution — un projet de loi sur la sauvegarde des monuments culturels. Mais la guerre ne permit pas son entrée en vigueur. Peu nombreux furent les travaux d'entretien des monuments. Signalons seulement la réfection des murs de Mogoryelo et la restauration de certaines anciennes fortifications.

Sous l'ancienne Yougoslavie les travaux consacrés à la protection des monuments furent encore moins importants.

Du fait que la loi sur la sauvegarde des monuments, qui serait étendue à toute la Yougoslavie, n'avait pas été promulguée, seul le décret de 1892 — qui était d'ailleurs complètement oublié — était encore en vigueur en Bosnie-Herzégovine. Néanmoins on fit aussi quelques efforts, sous l'ancienne Yougoslavie, pour entretenir en bon état les murs de Mogoryelo. On restaura également l'inscription du pont de Sokolovic, à Vichégrad, qui avait été endommagée.